

L'ESGRAFIAT SIS-CENTISTA EN LES CARTOIXES VALENCIANES. DADES PER A LA REFLEXIÓ

ALBERT FERRER ORTS

RESUMEN

Joan Pérez Castiel es el creador y difusor de la técnica del esgrafiado que juega un papel importante en 1667, fecha en la que se conjuga el revestimiento ornamental con otras creaciones en las cartujas valencianas. El primer ejemplo de esta técnica lo tenemos en la cúpula del Templo mayor de la Fundación de L'Horta Nord (la Cartuja del Ara Christi) y a partir de aquí se difunde por otros territorios como es el aragonés o el catalán entre otros.

ABSTRACT

Joan Pérez Castiel is the creator and difusor of the technique of the esgrafiado plays an important role in 1667, date in which conjugates the covering ornamental with other creations. The first example of this technique we have him in the dome of the greater Temple of the Foundation of L'Horta Nord, from here is diffused for other territories as is the aragonés or the Catalanian among others.

Darrerament, els estudis sobre les fundacions cartoixanes nascudes al regne de València han experimentat un considerable impuls¹; interès que ve a enllaçar amb el de reconeguts historiadors de l'Orde de la talla de Joan Baptista Civera i Francesc Tarín i Juaneda pel que fa a la casa de Serra i, també, de Joaquim Alfaura, Francesc Marqués i Joaquim Vivas –ocupats fonamentalment en les vicissituds de la d'Altura–, així com Honorat Navarro, Joan Baptista Giner i Josep-Vicent Orti i Mayor (interessats per la del Puig), entre d'altres².

Les investigacions referides, doncs, a aquests il·lustres cenobis han vingut a revetlar les estretes relacions de tot tipus (particularment de caire artístic) que amb tota normalitat mantenien; ja que a més d'intercanviar molts dels seus priors, i compartir benefactors i comitents, solien aprofitar amb la mateixa naturalitat els serveis dels artífexs (arquitectes, mestres d'obra, escultors, pintors, orfebres,...) més reputats del moment quan els era necessari³.

Aquesta entesa, tanmateix, no exclouïa les diferències entre unes i les altres, especialment visibles en el procés de naixement i consolidació de la cartoixa

¹ Les incursions en forma de monografia de Fuster Serra, F. *Cartuja de Portaceli. Historia, vida y arquitectura*, Ajuntament de València, 1994 (reed. 2003), Simón Aznar, V. *Historia de la cartuja de Val de Cristo*, Sogorb, 1998 i Ribes Traver, M^a.E. *Los anales de la cartuja de Porta-Coeli*, València, 1998 han estat complementades per Ferrer Orts, A. *La real cartoixa de Nostra Senyora d'Ara Christi. Una aproximació a la seua història i art (segles XVI i XVII)*, Ajuntament del Puig, 1999, Gómez Lozano, J.-M. *La cartuja de Vall de Crist y su iglesia mayor. Aproximación a su reconstrucción gráfica*, (Analecta Cartusiana, 177, 2 vols.), Salzburg, 2003 o Català Gorgues, M.A. *La cartuja de Via Coeli, en Orihuela. Nuevas aportaciones a su fundación e historia*, (Analecta Cartusiana, en premsa). Esforços que han estat incrementats gràcies a les aportacions realitzades en el "Congrés internacional sobre les cartoixes valencianes", celebrat al Puig en abril de 2003; particularment AA.DD. *Guia de les cartoixes valencianes*, (ed. trilingüe), El Puig, 2003 i en les actes de l'esmentat esdeveniment, a hores d'ara en premsa.

² Esmentem solament alguns dels més destacats dels compiladors d'efemèrides de l'Orde pel que respecta a les fundacions valencianes. Historiògrafs plenament reconeguts als que caldria afegir altres secundaris, i a vegades contradictoris en llurs dades, com mossén Josep Valls (o de Vallés), mossén Pere Sucias o José Montesinos.

³ Són ben eloqüents els casos de fra Antoni Ortíz i Martí d'Orinda (actius en Porta Coeli, Ara Christi i Valldecris), Andreu Artíc i Francesc Años (documentats tant en la fundació de Serra com en la del Puig), Joan Claramunt, Jordi Sibile i Urbà Fos (els quals apareixen en les cartoixes de l'Alt Palància i de l'Horta Nord), entre d'altres més coneguts com els dels Macip i dels Ribalta, principalment.

de l'Horta Nord, les quals estigueren a punt d'avortar el progrés de la quarta cartoixa valenciana⁴.

D'aquests (des)encontres ens crida l'atenció el lligam entre tots tres complexos abans esmentats durant el s. XVII, com ja s'ha referit. Complicitat que va traduir-se en la plasmació de sengles espais arquitectònics que participaren decididament d'un mateix esperit tan innovador en la seua concepció com renovador en la seua praxi.

La introducció de la decoració esgrafiada en l'arquitectura conventual de l'Orde de sant Bru en terres valencianes anà precedida indefectiblement per la familiaritat dels professionals de la construcció amb els nous repertoris edilicis i ornamentals que anaven penetrant en la Península⁵.

Fet i fet, centrarem les nostres mires en els esforços per adaptar-se als nous corrents constructius/decoratius que potenciaren els conventuals d'Ara Christi (1621-1678), Valldecríst (1633-1665) i Porta Coeli (1602-1667), no solament pioners en la pràctica de la decoració esgrafiada a gran escala en el *modus operandi* indígena pel que respecta a l'arquitectura religiosa, principalment, sinó també focus de difusió a indrets íntimament relacionats com ho són l'aragonés i el català⁶.

L'ESGRAFIAT CARTOIXÀ (CA. 1642-1678)

LA CARTOIXA D'ARA CHRISTI

El traçat d'un cenobi de nova planta a partir de 1619, per tal de construir una cartoixa que substituïra les inapropiades instal·lacions heretades el 1585 i ampliades entre 1611-12, comportà a més de la plasmació d'un model monàstic inspirat en Aula Dei, una sèrie de noves aportacions dignes de tindre en compte, ja que incidiran també en la planificació d'altres cartoixes com, per exemple, la de Jesús Natzaré a Valldemossa (Mallorca) o Nostra Senyora de las Fuentes a Lanaja (Osca)⁷.

Iniciada l'obra nova del futur complex el 1621 amb la col·locació ritual de la primera pedra de l'església major, de mans del reputat mestre i conventual a Porta Coeli fra Antoni Ortín (també conegut com Ortíz i Orti). El temple presenta una frontera rematada per pinacles sustentats en boles i una sòbria

Capçalera i cúpula del temple d'Ara Christi.

porta bocellada, de la mateixa forma que tres finestres que il·luminen el seu interior. S'estructura en tres amplis trams, creuer rematat per una espigada cúpula i capçalera.

⁴ Vegeu Ferrer Orts, A. op. cit., pp. 56 i ss.

⁵ Vegeu en relació amb això les reflexions i conclusions de J. Bérchez, particularment expressades en *Arquitectura renaixentista valenciana*, València, 1995 i *Arquitectura barroca valenciana*, València, 1993, pel que fa a l'àmbit autòcton.

⁶ Vegeu la recent obra de Ferrer Orts, A. *L'esplendor de la decoració esgrafiada valenciana (1642-1710) i la seua presència en l'arquitectura religiosa de Xirivella*, Ajuntament de Xirivella, 2003.

⁷ La historiadora que primerament es féu ressò d'aquestes concomitances ha estat E. Barlés en la seua tesi doctoral *Las cartujas construidas de nueva planta durante los siglos XVII y XVIII en la provincia cartujana de Cataluña: Ara Christi (Valencia), la Inmaculada Concepción (Zaragoza), Nuestra Señora de las Fuentes (Huesca) y Jesús Nazareno de Valldemosa (Mallorca)*, Departament d'Història de l'Art, Universitat de Saragossa, 1993. Recentment ha incidit en eixes peculiaritats en la comunicació "La cartuja de Ara Christi (Valencia) y sus relaciones con otras cartujas de la provincia de Cataluña", *Actes del Congrés internacional sobre les cartoixes valencianes* [El Puig, abril, 2003], en premsa.

Desapareguts els cors dels conventuals com també l'altar major, que no la pigmentació original dels paraments "... de rosa seca ...", l'edifici es cobreix per quatre airoses voltes de creueria estrellada i dues de simples, esquitxades per vint-i-quatre excepcionals claus de fusta daurada i policromada de Joan Miquel Orliens (1625) –documentat després a Valldecrist– que se sobreposen a les de pedra.

Cadascun dels trams queda emmarcat per elegants pilastres corínties coronades per fines cartel·les en el fris sobre les quals descansa un senzill arquiteu.

Les sis capelles laterals romanen separades del temple com és habitual en l'Orde i queden unides simètricament entre si per la perforació dels robustos contraforts. Totes elles recorden passatges al·lusius a la Passió i denoten l'estil acadèmic en la configuració. Igualment, una austera espadanya de rajola s'alça des de 1639-40 en el creuer.

Intradós de la cúpula (Ara Christi).

En el transsepte s'eleva la cúpula, una de les primeres extradossades erigides en terres hispàniques des de la de l'Escorial (ens consta que el 1631 ja restava conclosa), sustentada per quatre airoses petxines esculpides amb els evangelistes damunt dels quals pren cos el tambor, l'intradós de la calota i la llanterna; espais excepcionalment decorats amb els més antics i millors esgrafiats policroms (ca. 1642) que fins el moment s'han datat en terres valencianes⁸. Els quals despleguen de forma alterna una temàtica cristològica i mariana en els vuit registres de l'interior de la cúpula entre bigarrada vegetació, sent més continguda i ponderada en el tambor d'aquesta.

El reraltar (1630-39) es concep com un espai quadrangular, independent del temple, sobre el qual s'eleva una cúpula amb llanterna sense tambor sustentada en petxines. Apareix íntegrament exornada amb esgrafiats de lèxic renaixentista que incidixen en un marcat caràcter eucarístic (*sancta sanctorum*)⁹.

Cúpula del reraltar del temple d'Ara Christi.

⁸ Aquesta teoria mantinguda per l'autor d'aquestes línies des del 2000, ha quallat en l'obra referenciada en la nota 6. Estudi on, a més a més, es recull un catàleg d'edificis amb esgrafiats majoritàriament sis-centistes. Per a la descripció del temple cartoixà del Puig, vegeu Ferrer Orts, A. *La cartoixa d'Ara Christi (1585-1660)*, tesi doctoral, Departament d'Història de l'Art, Universitat de València-Estudi General, gener de 2004, pp. 129-130. Cal ressenyar que la professora Barlés pensa que la datació dels esgrafiats de la cúpula del temple d'Ara Christi és de 1627 ("Historia constructiva de la cartuja de Ara Christi (El Puig, València), 1585-1835", *Artigrama*, 17, 2002, pp. 370-371), dada que entra en contradicció amb la data de cloenda de la seua estructura (1631), com demostrem en el nostre treball "La cúpula de la iglesia cartujana de Ara Christi (El Puig, València). Génesis, evolució i artífices de su construcción", *Archivo Español de Arte*, en premsa.

⁹ Ferrer Orts, A. *La cartoixa d'Ara Christi...*, p. 130.

Al costat de l'Evangeli es desplega una espaiosa sagristia (1631-33), edifici auxiliar de l'església annex a la capçalera que comunica amb el claustre major i, per mitjà d'un vestíbul, amb el claustre de ponent, organitzant-se a través de tres amplis trams coberts per lluminoses voltes bufades decorades amb motius esgrafiats geomètrics de regust clàssic, i sustentades per pilastres fasciculades i discret entaulament¹⁰.

Capçalera de la capella de les ànimes (Ara Christi).

Volta de la capella de santa Anna (Ara Christi).

Detall del refector d'Ara Christi.

Lateral de la capella d'ànimes (Ara Christi).

Altra peça arquitectònica, malauradament molt degradada en la seua conservació és la capella de santa Anna (lleugerament rectangular i rematada per una volta bufada que simula en la seua decoració una falsa cúpula), la qual presenta esgrafiats datats el 1674 a base de dues tonalitats –com en tots els espais així decorats, exceptuant-ne la cúpula–; motius que omplien tots els paraments produint un efecte semblant a l'*horror vacui*, desplegant iconografia relativa als pares de l'Església, la Immaculada Concepció o sant Pere, entre angelets, caps de xiquets, figures antropomorfes i fauna diversa embrollada per simètrics roleus vegetals. Solament es lliura de l'adornament el sòcol, malauradament inexistent¹¹.

Una construcció del cenobi que també mostra la nova ornamentació referida és l'aula capítular (1650-

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ferrer Orts, A. op. cit., p. 134.

1657), ampul·lós recinte rectangular de quatre tramades, cobertes per una volta tapiada amb llunetes al qual s'accedix des del claustre de ponent. D'antuvi presentava un sòcol de taulelleria sobre el qual arranquen pilastres corínties a base de plaques que descansen sobre mènsules foliades. A més, dues faixes d'esgrafiats (una més àmplia damunt del sòcol i altra més estreta en el fris) i un desenrotllat arquitrau denticulat proporcionen continuïtat a l'espai –solament interromput en l'altar, de cronologia setcentista¹².

Igualment, el refetor (1656-1678), el qual dóna al claustre del capítol, és una de les peces més espectaculars del complex monacal puix es desenrotlla a través de sis trams, es cobrix mitjançant volta tapiada amb llunetes sustentades en pilastres toscanes (amb els daus decorats per motius geomètrics) sostingudes amb mènsules, fris amb esgrafiats (1678) i arquitrau denticulat¹³.

Per últim, al voltant del claustret de llevat trobem la capella de les ànimes o difunts (avui greument danyada pels efectes de la humitat). La qual apareix rematada per un cupulí cegat a l'exterior i abillada de selectes esgrafiats i guixeries de filiació clàssica¹⁴.

LA CARTOIXA DE VALLDECRIST

La cinquena cartoixa peninsular fou fundada el 1385 en la partida de Cànoves, encara que el cenobi no començà a tindre forma definida fins els darrers anys del s. XV. Així es constaten en aquestes dates les obres en l'església de sant Martí (beneïda el 1401) o el temple major (iniciat el 1399)¹⁵.

Tot i això, el que ens interessa ressaltar són les obres que acabaren per transformar totalment el temple major gòtic des dels inicis del segle segon.

Des del 1633 Martí d'Orinda (relacionat per eixes mateixes dates amb Ara Christi) es troba actiu en el monestir i, a partir de 1634, començà l'enderroc de la volta medieual de l'església de Nostra Senyora dels Àngels, elevat la seua altura per mitjà d'una volta de canó decorada amb algeps policroms i guixeries multiformes (quadrifolis, florons, puntes de diamant, ovals,...), ampliant els finestrals o refent el

Detall del temple major de Valldecrist

Detall del temple major de Valldecrist

¹² Ferrer Orts, A. op. cit., pp. 132-133.

¹³ Ferrer Orts, A. op. cit., p. 133.

¹⁴ Ibídem. Un recorregut per totes aquestes dependències el trobem en AA.DD. *Guia...*, pp. 128-140.

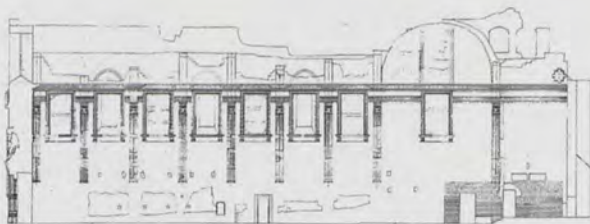
¹⁵ Vegeu Gómez Lozano, J.-M. op. cit., vol. I, pp. 60 i ss.

paviment. També s'hi habilità un magnífic retaule de mans d'Orliens –qui havia intervingut adés a Ara Christi–. Obres que afectaren, potser en eixes dates, el reraltar ja que el rematava una cúpula amb llanterna i consta d'una exquisida decoració pictòrica a base de grotescos i motius *a candilieri*¹⁶.

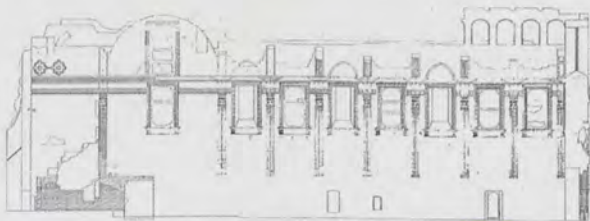

Esgrafiats de l'anell de la cúpula de l'església major de Valldecrist

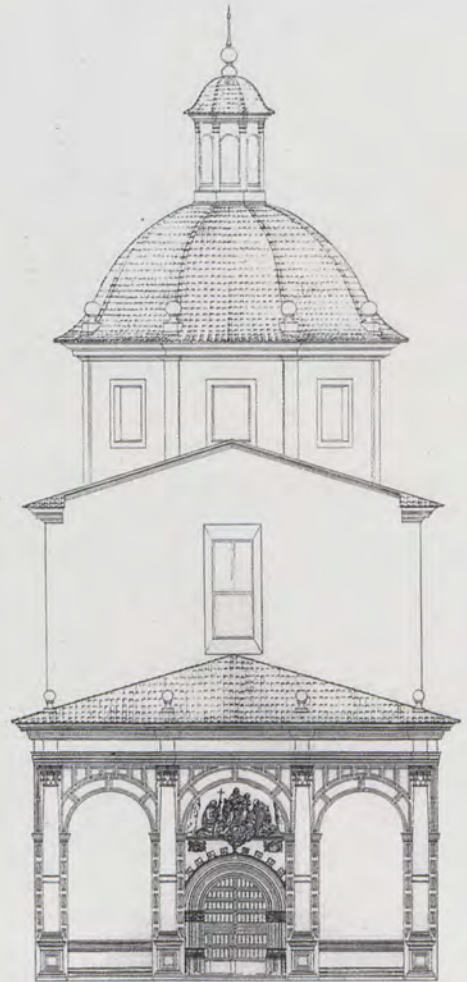
El 1665 Joan Claramunt, inspirant-se clarament en la cúpula del temple del Puig, fins i tot en la seua decoració (la qual repararia anys després, 1674), erigí una idèntica en el temple major –encara que condicionada per mancar de creuer– sustentada en petxines esculpides amb motius heràldics que recordaven la filiació de la casa i els lligams reials; i un campanar que semblava recordar el del complex de l'Horta Nord¹⁷.

Secció longitudinal de l'església major de Valldecrist en l'actualitat

Secció longitudinal de l'església major de Valldecrist en l'actualitat

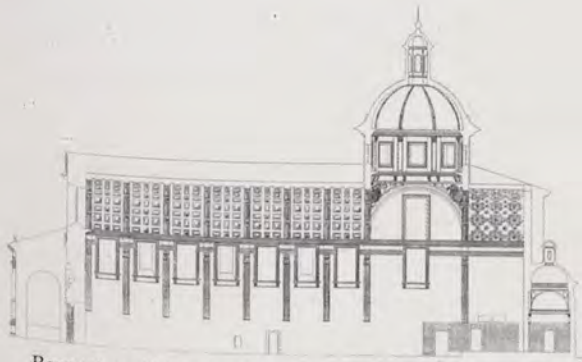
Alçat frontal (hipotètic) de l'església major de Valldecrist

Reconstrucció exterior (hipotètica) del temple cartoixà de Valldecrist

¹⁶ Gómez Lozano, J.-M. op. cit., vol. I, pp. 111 i ss.

¹⁷ Gómez Lozano, J.-M. op. cit., vol. I, pp. 133 i ss. Un itinerari historicoartístic per aquest cenobi el trobem en AA.DD. *Guia...* pp. 98-115.

Reconstrucció interior (hipotètica) del temple cartoixà de Valldecrist

LA CARTOIXA DE PORTA COELI

La degana de les fundacions de la religió (com els cartoixans anomenaven la seua regla) al regne de València fou la casa situada en la vall de Lullén, a Serra, des del 1272. Cartoixa que, després d'un llarg període de dificultats, començarà a créixer a partir de 1325 en què es construïxen, entre d'altres dependències, un claustret, al voltant del qual s'edifiquen algunes cel·les, i una petita església amb l'advocació de sant Joan Baptista. Temple que fou successivament remodelat, puix el 1497 es perllonga la seua llargària i es cobrix amb voltes de creueria. El 1602 s'hi afegirà un transagrari per obra del donat Ortín (com s'ha vist actiu en Ara Christi i, també, a Valldecrist), rematat per una cúpula; conjunt profusament decorat amb posterioritat. Durant la resta de la centúria aquesta església serà dotada, a més a més, de noves capelles, el retaule major obra d'Andreu Artíc (relacionat amb Ara Christi quatre anys després), pintures (com les dels Ribalta) o el campanar¹⁸.

Detall de la volta gòtica del temple major de Porta Coeli.

El temple gòtic de creueria simple fou igualment exornat amb cridaners esgrafiats amb roleus vegetals, aus i angelets –sens dubte afavorit per l'ampliació de la llum de les finestres amb vidrieres de la nau– i renovat gràcies a la construcció tant de pilastres com d'una cornisa adient. Tanmateix, aquests motius romanen amagats o encapsulats (com apareixen en la volta de la cúpula original de la basílica de la Mare de Déu dels Desemparats) davall d'una volta falsa des de finals del s. XVIII¹⁹.

Detall de la volta gòtica del temple major de Porta Coeli.

ELS ESGRAFIATS EN L'ARQUITECTURA BARROCA VALENCIANA

La circumstància que aquesta ornamentació quallara primigèniament en l'arquitectura cartoixana valenciana i, sobretot, que ho fera en data anterior a l'equador del sis-cents ens porta, inevitablement, a qüestionar-nos algunes teories respecte al caràcter i importància de les seues aportacions al medi constructiu hispà (principalment, i com és obvi, el valencià, però també altres dos tan clarament lligats com l'aragonés i el català).

Fins ara s'havia mantingut quasi inalterablement per diverses generacions d'investigadors el paper

¹⁸ Fuster Serra, F. op. cit., 2003, pp. 295 i ss. Més recentment s'ha ampliat el coneixement de les intervencions en la cartoixa durant el s. XVII per mitjà de López Azorín, M^o.J. "Noticias sobre reformas y construcciones del Real Convento de Ntra. Sra. de Porta Coeli (Valencia) a mediados del siglo XVII", *Actes...*, en premsa.

¹⁹ Fuster Serra, F. op. cit., p. 308. Com en els altres cenobis, un recorregut pels edificis de Porta Coeli es troba en AA.DD. *Guia...*, pp. 52-65.

indiscutible de Joan Pérez Castiel com a creador i difusor de tan suggestius programes, a partir d'un profund coneixement dels repertoris propis de l'arquitectura clàssica (com es pot comprovar en la remodelació de la capçalera o capella major de la Seu capitalina des de 1671)²⁰. Tanmateix, la rellevància de les seues formulacions, particularment decoratives, sense quedar en absolut minvades, cal que siguin almenys matisades pel que fa als esgrafiats a la llum de les noves dades. Ja que, pel que avui se sap, serà a partir de 1667 (a través del refetor del monestir mercedari del Puig, entre d'altres dependències) quan Pérez Castiel comence, molt probablement, a conjugar aquesta vessant ornamental amb altres creacions de guix pròpies del seu segell professional.

A més, crida poderosament l'atenció que alguns mestres coetanis del seu nivell sembla que no adoptaren en els seus repertoris aquesta peculiaritat decorativa, sent el cas més paradigmàtic el del seu rival en el concurs per al traçat de la façana dels ferros de la catedral i també qualificat i insigne obrer de vila, Francesc Padilla²¹.

Per tant, quin seria el paper del prolífic, i alhora titllat d'heresiarca pels col·legues il·lustrats, Pérez Castiel?

Sens dubte, i com s'ha assenyalat, el d'un privilegiat artífex avalat per un extraordinari domini dels usos i tècniques constructives i un bagatge decoratiu que no exclouïa allò que poguera anar en contradicció amb els postulats clàssics que tan hàbilment dominava. S'erigix, doncs, com un excepcional eclèctic en les obres que dirigí a terres valencianes, atès que precisament en aquest pragmatisme i sincretisme és on radica la seua indiscutible transcendència i mestratge.

Tampoc no cal obviar nombrosos mestres d'obra coetanis que, com l'aragonés de Cascante, empren en eixes dades aquest ornament amb tota naturalitat tant en l'actual província de València com en la de Castelló, com Joan Ibáñez, Joan Claramunt, Rafael Martí o Francesc Navarro entre d'altres²².

Tot i això, quin paper li pertoca a l'arquitectura cartoixana, en particular a Ara Christi, en la difusió de l'esgrafiats aplicat als usos constructius valencians contemporanis?

No cap dubte que, tenint en consideració les dades que disposem ara per ara, l'exornació esgrafiada de la cúpula del temple major de la fundació de l'Horta Nord apareix com el primer exemple d'aqueix ornament. Pertocant-li el paper de pionera i alhora epicentre des d'on es difongué arreu del territori valencià –fent partícips a altres dues cartoixes, com hem comprovat– i, sospitem amb fonament, també de l'aragonés (especialment a Terol) i del català (sobretot a Tarragona, Barcelona i també Lleida); on sembla que aquest ornament, tot i tindre una més que factible base tècnica perfeccionada pels mudèjars, bevé dels repertoris i iconografia renaixentista d'un ampli cromatisme potenciat a casa nostra. La qual cosa permeté una sintonia evident entre tots tres àmbits arquitectònics, com alguns pocs havien intuït, però ara pensem que es manifesta amb tota l'esplendor i lògica continuïtat²³.

²⁰ D'un temps ençà s'ha significat en aquest paper reivindicatiu el professor Bérchez, particularment en *Arquitectura barroca...*, pp. 37 i ss.

²¹ Vegeu respecte això l'important estudi de López Azorín, M^a. J. "Datos para la biografía del arquitecto Francisco Padilla e inicios de la fachada barroca de la Catedral de Valencia (1703-1705)", *Archivo de Arte Valenciano*, LXXVI, 1995, pp. 172-180.

²² Ferrer Orts, A. *L'esplendor...*, [concretament les pp. 55-89].

²³ Cal veure les reflexions de J. Bérchez, abans esmentades, i també les interessantíssimes investigacions de López Azorín, M^a. J. "El testamento de Juan Pérez Castiel y otras noticias biográficas", *Archivo de Arte Valenciano*, LXXIV, 1993, pp. 75-80, a títol d'avant del seu treball *Juan Pérez Castiel. Noticias sobre su vida y obra*, 1994, inèdit.

Pel que fa a l'àmbit català, sobretot lleidatà, resulta útil la consulta de l'obra de recent edició de Bosch Carrera, C. *La pell de les cases. L'esgrafiats a Lleida, del barroc al noucentisme*, col. Nadales, 8, Lleida, 2003 [especialment les pp. 17-24]; estudi on es repleguen altres treballs actuals sobre l'esgrafiats d'època foral al Principat.